

В.Ф.СОЛДАТЕНКО *

РЕЖИМ ГЕТЬМАНАТУ 1918 р. У СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ ТА СУЧАСНИХ ІСТОРИЧНИХ СТУДІЙ

На основі найновіших фахових досліджень, в яких широко використано джерела, що до того не залучалися до наукового обігу, пропонуються міркування стосовно поглиблення уявлень, уточнення оцінок державно-правової моделі окупаційно-гетьманського режиму в Україні в 1918 р. Здійснюється критично-порівняльний аналіз із документальною базою й висновками, які домінували в історіографії попередніх десятиліть.

Ключові слова: Брестський мир, окупація, окупаційний режим, гетьманський режим, окупаційно-гетьманський режим, австро-німецькі війська, державний переворот, Скоропадський, терор, повстанство.

Загалом коротка за історичними мірками революційна доба початку ХХ ст. ознаменувалася в Україні потужним вибухом державотворчих ідей, концепцій, поривань, частина яких була доведена до стадії експериментів, втілення у життя політико-правових моделей, запровадження альтернативних режимів, тобто пройшла ґрунтовну суспільну апробацію. Особливе місце в історичному досвіді посів період гетьманату. Він став реальною альтернативою планам соціальних і національних перетворень, якими марили соціалістичні сили мало не всієї тогочасної Європи. Гетьманат круто змінив вектор прогресивного поступу, став спробою наочної реалізації варіанту суспільного устрою, в основу якого було покладено філософію повернення до здавна відомих, випробуваних людством цінностей у поєднанні з національно-специфічними традиціями, що, здавалося, також назавжди відійшли в минуле.

Як у 1918 р. українське суспільство розкололося на два основних нерівних табори, більший з яких рішуче не сприйняв запропонованих П.Скоропадським рецептів «оздоровлення» нації, а менший об'єднав adeptів новітнього гетьманату, так і до сьогодні продовжуються непримиренні битви представників різних підходів до тлумачення, оцінки однієї з дуже непростих сторінок вітчизняного досвіду. Природно, час від часу здійснюються спроби фронтального історіографічного дискурсу новітніх досліджень «другого гетьманату»¹, спираючись на які в даному випадку можна обмежитися відзначенням лише найважливіших, найрельєфніших тенденцій.

* Солдатенко Валерій Федорович – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАНУ

E-mail: soldatenko.v.f@gmail.com

¹ Див., напр.: Калакура Я.С. Образ гетьманату в новітній історіографії // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії: Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р. – К., 2008. – С.69–77; Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки в 4-х т. – Т.ІІ. – К., 2009. – С.146–340.

Досить значна когорта фахівців схильна не тільки позитивно оцінювати досвід гетьманату, а й уважати цю державно-правову модель чи не найкращим гіпотетичним варіантом тогочасного поступу нації, якому, мовляв, завадили «безвідповідальні» дії українських соціалістів, котрі виявилися безсильними проти агресії радянської Росії, не знайшли протидії встановленню радянської влади².

Автор цієї публікації, починаючи з перших своїх студій про Українську революцію, намагається доводити, що гетьманат, за всієї своєї ситуативної зумовленості, сутнісно, змістовно, орієнтаційно, стратегічно був не стільки кроком уперед в українському державотворенні, а відчайдушною спробою загальмувати, зупинити революційно-прогресивний поступ нації, навіть повернути «колесо історії» назад³. А похідною від цих визначальних чинників була форма державного управління, тобто авторитарно-монархічний режим.

Великі сумніви щодо історичної детермінованості гетьманату висловлює М.Попович, уважаючи «вимучену псевдомонархічну авторитарну конструкцію» нежиттєздатною. Головну причину «консервативного й авторитарного режиму» відомий філософ убаचाє в тому, що «не було в українській традиції тих стабільних формотворень, що їх намагалася намацати в темряві консервативна суспільна думка». Зрештою М.Попович виходить на дихотомічну оцінку феномена: «Режим Скоропадського – це правоцентристський авторитарний режим, але немає жодних підстав вважати його антинаціональним»⁴. Окрім іншого, вочевидь тут чітко оформлена рефлексія на твердження національно-соціалістичних діячів (В.Винниченко, П.Христюк, І.Мазепа, М.Шаповал та ін.), котрі кваліфікували гетьманський режим як «проросійський» і «антинаціональний»⁵.

² Див., напр.: *Пеленський Я.* Передмова: Спогади Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918) // Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С.32–33; *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність 1917–1919 рр.: Історико-генетичний аналіз. – К., 1995. – С.3–10; *Потульніцький В.* Український консерватизм – ідеологічна і соціально-економічна передумова становлення 2-го Українського гетьманату (1789–1914) // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. – Вип.4. – К., 2000. – С.106; *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 рр.: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – С.5, 244–245, 441; *Папакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси. – К., 2003; *Терещенко Ю.І.* Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції: історія, постаті, контрверсії: Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р. – К., 2008. – С.13–40; Те саме // Український історичний журнал. – 2008. – №4. – С.19–37 та ін.

³ Див.: *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: Історичний нарис. – К., 1999. – С.470–558; *Його ж.* Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920). – К., 1999. – С.166–184; *Його ж.* Гетьманська держава – альтернатива революційному розв'язанню суспільних проблем в Україні // Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т.2. – К., 2003. – С.215–292; *Його ж.* Україна в революційну добу... – С.146–340; *Його ж.* Гетьманська альтернатива: шлях до конструктивної суспільної трансформації чи консервативної безвиході // Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій. – К., 2009. – С.188–227.

⁴ *Попович М.* В'ячеслав Липинський і український консерватизм // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Студії. – Т.1. – К.; Філадельфія, 1994. – С.48; *Його ж.* Червоне століття. – К., 2005. – С.206.

⁵ Див., напр.: *Винниченко В.* Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – С.100; *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С.112, 115; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т.3. – Прага, 1921. – С.10, 12, 15, 61–62, 127 та ін.

Звісно, між позначеними, по суті полярними, позиціями спостерігається чималий спектр інших підходів. В одних працях гетьманат кваліфікують як «бюрократично-військову диктатуру»⁶. В інших стверджується, що, прийшовши до влади, гетьман справді отримав диктаторські повноваження, але на практиці вони були істотно обмежені присутністю окупаційних військ⁷. Зустрічалися спроби визначення гетьманської держави як «українського різновиду маріократії»⁸. Останній термін, мабуть, має на меті, не змінюючи нічого по суті, бодай трішки завуалювати наукоподібним словотворенням визначення, що дуже істотно зачіпає національне самолюбство – «маріонетковий режим», хоча у світовій історіографії, з українсько-діаспорною включно, не бракує саме такого визначення державного устрою 1918 р. Так, І.Лисяк-Рудницький уважав, що гетьманат не мав належних рис справжнього, органічного правопорядку і спирався не стільки на сили місцевого консерватизму, скільки на багнети австро-німецьких окупантів⁹. Як безумовно маріонетковий характеризує режим П.Скоропадського англійський дослідник О.Файджес¹⁰. Не надто відрізняється від згаданих вище думка О.Федишина, котрий уважав, що «кращим визначенням України в умовах німецької окупації 1918 р. є “сателіт”. Вона займала становище держави, яка добровільно, хоч і неохоче приймала заступництво великої держави з неминучим обмеженням свого суверенітету»¹¹.

Певної потуги останнім часом набула тенденція кваліфікувати Українську Державу 1918 р. як паліативний «малоросійський проект», у чому вбачається й головна причина його приреченості на невдачу¹². Чи не найповніше аргументував такий погляд В.Верстюк. У тритомнику «Україна і Росія в історичній ретроспективі» відповідний розділ він озаглавив «Провал проекту малоросійської України». Висхідним моментом для автора слугує особа П.Скоропадського. Делікатно відхиляючи твердження про український патріотизм гетьмана, надійно спираючись при цьому як на свідчення самого генерала, так і на документи тогочасних політиків із різних таборів, В.Верстюк дійшов твердї думки: «П.Скоропадський був людиною російської культури з великим сентиментом до Росії»¹³. І хоча бурхлива революційна епоха втягнула і його у вир політики, зумовила певні зрушення в орієнтаціях, зокрема в

⁶ Пеленський Я. Передмова: Спогади Павла Скоропадського... – С.23.

⁷ Пиріг Р.Я., Проданюк Ф.М. Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета // Український історичний журнал. – 1992. – №9. – С.91–105; Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. – К., 1998. – С.11–125.

⁸ Мироненко О. Крах маріократії П.Скоропадського // Історико-політичні уроки української державності. – К.; Донецьк, 1998. – С.173.

⁹ Лисяк-Рудницький І. Історичне есе. – Т.2. – К., 1994. – С.72.

¹⁰ Figes O. A Peoples Tragedy: The Russian Revolution: 1891–1924. – London, 1996. – P.449.

¹¹ Федюшин О. Украинская революция 1917–1918 / Пер. с англ. – Москва, 2007. – С.294. При підготовці російського перекладу прізвище автора «Fedyshyn» (Федишин) помилково було подане як «Федюшин».

¹² Див.: Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної нації XIX – XX ст. – Вид. 2-ге. – К., 2000. – С.129; Верстюк В. Гетьманська держава 1918 р. в контексті Української революції // Український історик. – 1999. – №2/4. – С.26; Його ж. Провал проекту малоросійської України // Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т.1. – К., 2004. – С.448–464; Скороход О.В. Гетьманат 1918 року як «малоросійський проект» // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, controверсії. – С.52–60.

¹³ Верстюк В. Провал проекту малоросійської України. – С.450.

українських справах, базові світоглядні принципи залишалися непорушними, даючись взнаки у вирішальні, екзистенціальні моменти. У результаті «форма національно-державного будівництва, яку обрав гетьман, виявилася невдалою. Це була ні українська, ні російська держава, умовно її можна було б назвати малоросійською»¹⁴.

В.Верстюк висловлює згоду зі львівським дослідником Я.Грицаком, котрий вважає, що гетьманський режим прагнув упровадити нову концепцію української нації, яка ґрунтувалася б не на етнічній спорідненості, а на політичній лояльності до Української Держави. Щоправда, він тут же застерігається припущенням, що подібна форма лояльності могла б ствердитися, але для цього необхідні були тривалий час та певні додаткові зовнішні фактори, такі, як, при- міром, іноземна військова присутність або інші міжнародні комбінації. Однак

«у конкретних умовах 1918 р. українське суспільство, деформоване і політично, і соціально за сотні років існування в імперській системі, просто було нездатне до суголосних форм політичного життя. Час компромісів ще не настав. У суспільстві нуртували революційні пристрасті, його роздирали соціальні та національні суперечності [...] Ці суперечності особливо далися взнаки при спробі використати як об'єднуючі консервативні цінності [...] П.Скоропадському та його прибічникам у пошуках національного відповідника твердої авторитарної влади довелося вдатись до пошуків у сивій давнині. Форма гетьманату, запозичена з часів козацької держави і станового суспільства, 1918 р. могла бути лише декоративним обрамленням держави, але ж ніяк не реальною державотворчою традицією, тим більше ефективно діючою схемою»¹⁵.

Проведений аналіз приводить історика до висновку, що нагадує присуд: «Невміла спроба гетьмана знайти якийсь середньоарифметичний (малоросійський) вихід із становища зробили його мішенню, по якій намагалися стріляти з обох боків»¹⁶. «Перехресний вогонь» з українського та з російського боків і передрішив долю гетьманського режиму, який «міг влаштувати лише нечисленну групу великої буржуазії та землевласників, які в такий спосіб готові були боронити свої станові інтереси, сформовані ще за часів імперії, коли еліта мала донаціональні цінності та спосіб мислення»¹⁷.

Різноманітні й відмінні тлумачення спостерігаються в публікаціях, присвячених персонально П.Скоропадському, його особистому впливу на державний курс¹⁸, а також головному ідеологові українського монархізму – В.Липинському¹⁹.

¹⁴ Верстюк В. Провал проекту малоросійської України. – С.454.

¹⁵ Там само. – С.454–455.

¹⁶ Там само. – С.455.

¹⁷ Там само. – С.463–464.

¹⁸ Ресніт О.П. Павло Скоропадський. – К., 2003. – 304 с.; Савченко В.А. Павло Скоропадський – останній гетьман України. – Х., 2008. – 380 с.; Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – К., 2008. – 209 с.; Окупація України 1918 року: Історичний контекст, стан дослідження, економічні та соціальні наслідки. – Чернівці, 2009. – 205 с. та ін.

¹⁹ В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина... – Т.1. – 284 с.; Пеленський Я. Передмова: В'ячеслав Липинський і його «Листи до братів-хліборобів» // Липинський В. Листи до

Спробу охопити, узгодити наявні підходи, частково й згадані вище, за можливості підвести їх до спільного знаменника здійснив Р.Пиріг, запропонувавши такий варіант визначення гетьманату П.Скоропадського: «Авторитарно-бюрократичний режим з близькими до диктаторських повноваженнями глави держави, відсутністю представницького органу, поєднанням в уряді виконавчих і законодавчих функцій, суттєвим обмеженням демократичних свобод, деформованою політичною системою, вузькою соціальною базою і тимчасовим характером правління». Тут же автор застерігає: «Однак ця характеристика потребує обов'язкового наголосу на тому, що функціонування даної державної конструкції суттєво обмежувалося фактором присутності мілітарної сили чужих країн. Їхня поразка у світовій війні згубно позначилася на долі останнього українського гетьманату»²⁰.

Навряд чи варто просто пристати до котроїсь із наведених думок, керуючись чи то теоретичною вишуканістю формулювань, чи авторитетом дослідника, який запропонував ту або іншу сентенцію. Значно важливіше й конструктивніше предметно розібратися у глибинних підвалинах історичного феномена в тісному взаємопоєднанні з реальними фактами, документами епохи, а не їх пізнішими, часто надмірно довільними інтерпретаціями, науковий компонент яких свідомо або несвідомо відтісняється на другий план ідеологічними, політичними, емоційними, кон'юктурними, іншими чинниками. Однак, незважаючи на очевидну для всіх обґрунтованість останнього міркування (про це згадується практично в кожному скільки-небудь предметному дослідженні історії Української Держави 1918 р.²¹), спостерігається тенденція поступового відходу від використання в публікаціях джерел, породжених безпосередньою практикою історичного моменту, як і тих документальних видань, якими послуговувалися в перші пореволюційні десятиліття.

Найновітніший період, власне останні два – три роки дають серйозні підстави думати, що така тенденція вже зазнає істотного зламу, виявляється дедалі більша увага істориків до першоджерел, і саме на їх основі відтворюється об'єктивна картина історичного досвіду. Нарешті з'явився довгоочікуваний збірник документів²², в якому всі ті, хто наскрізно вивчає проблему, чи цікавиться

братів-хліборобів. – К.: Філадельфія, 1995. – С.11–14; В'ячеслав Липинський та його доба. – К.: Житомир, 2008. – 390 с.; В'ячеслав Липинський і його доба. – К., 2010. – Кн.1. – 624 с.; Кн.2. – 560 с.

²⁰ Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: сутність і форма державності // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. – С.7; Нариси історії Української революції 1917–1921 років: У 2 кн. – Кн.1. – К., 2011. – С.273.

²¹ Див., напр.: Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. – К., 2007. – С.178–226; Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ ст.: Міжнародна науково-теоретична конференція 20–21 листопада 2007 р. – К., 2007. – С.362–397; Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. – 320 с.; Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій. – К., 2009. – 536 с.; Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу... – Т.ІІ. – 411 с.; Нариси історії Української революції... – Кн.1. – С.251–371; Солдатенко В.Ф. Гражданская война в Украине 1917–1920 гг. – Москва, 2012. – С.187–234; Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення. – К., 2013. – С.98–105, 403–436, 448–459, 476–485, 593–617, 630–649; Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження) // Національна та історична пам'ять. – Вип.7. – К., 2013. – 310 с.

²² Українська Держава (квітень – грудень 1918 року): Документи і матеріали: У 2 т. – К., 2015. – Т.1. – 790 с.; Т.2. – 412 с.

нею, почерпнуть для себе важливу інформацію. Історіографію поповнили два справді оригінальних дослідження, де до аналізу не тільки повномасштабно залучено весь наявний комплекс джерел, але й зроблено це системно, одержані дані поєднано у синтетичні реконструкції підсумково-узагальнюючого характеру²³. Власне згадана книга міжнародного колективу авторів є українським перекладом віденського видання 2011 р., до якого знаний і плідний фахівець з історії гетьманату Р.Піріг написав передмову, додавши до бачення зарубіжними й вітчизняними дослідниками також власні рефлексії на проблему. Обидва видання вирізняє застосування широкого комплексу джерел. Власне історики Австрії та Німеччини поставили собі за мету підняти цілі пласти документів, які раніше не залучалися в науковий обіг. А задум книги Р.Пирога, її структура з неминучістю теж вимагали звернення до нових джерел. Тож дуже цікаво порівняти вже давно відомі, і навіть значною мірою «призабуті» документи та їх значення для реалістичного відтворення досліджуваної картини з новітнім забезпеченням праць необхідною доказовою базою.

У 1936 і 1942 рр. з'явилися два збірники документів²⁴, що проливали світло на сутність влади П.Скоропадського. Походили матеріали здебільшого з табору німецьких і австро-угорських дипломатів та окупаційної адміністрації. І хоча автентичність, достовірність джерел ніколи не оскаржувалася, певна упередженість, принаймні настороженість якимось нерідко відчувалася в підтекстах багатьох авторів: уже час появи публікацій – передвоєнне загострення міжнародних стосунків і розпал німецько-радянської війни – начебто самі за себе промовляли, що обидва видання так чи інакше пов'язані з кон'юктурою. Тому краще виявляти обачність з їх використанням, а ще краще, про всяк випадок, обходити.

Та чи не найбільше не влаштував ідеологічних адептів «гетьманщини» зміст документів, які самі собою, без будь-яких оцінок і тлумачень надзвичайно промовисті. Так, уже 2 травня 1918 р., тобто на третій день після гетьманського перевороту, у час, коли кістяк українського уряду лише сформувався, і за один день до офіційного призначення кабінету на чолі з Ф.Лизогубом посол Німеччини в Україні фон Мумм повідомляв у Берлін (тут і далі, якщо не зазначено інше, курсив мій – В.С.):

«За спиною нового уряду стоїть у першу чергу єдина авторитетна в даний час у країні влада – німецьке верховне командування. Через те можна розраховувати, що нові правителі підуть назустріч *будь-якому бажанню генерала Гренера* (начальник штабу німецьких військ у Києві – оберкомандо – В.С.) і *моєму* як особистого, так і ділового характеру. [...] Дедалі сильніше обмеження уряду, ніж те, *яке вже проведено* до консолідації відносин (дуже вдалий дипломатичний термін – В.С.), не рекомендується»²⁵.

²³ Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдингер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. – К., 2015. – 512 с.; Піріг Р.Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. – К., 2016. – 518 с.

²⁴ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – Москва, 1936. – 205 с.; Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – Москва, 1942. – 240 с.

²⁵ Крах германской оккупации на Украине... – С.60.

Та й справді, чого можна було ще домагатися, коли штаб командуючого Київською групою армій, що окупувала більшу частину України – генерал-фельдмаршала Г. фон Айхгорна із задоволенням констатував, що «на даний момент Скоропадський перебуває *цілком і повністю під впливом головного командування*»²⁶. А щоб жодних сумнівів ні в кого не виникало та з рішучим бажанням розставити всі крапки над «і» той самий німецький штаб запропонував відмовитися

«від *фікції дружньої країни* (wenn endlich die Fiktion vom befreundeten Land aufhört), в якій ми повинні просити дозволу на свої дії у безтолкових або неохайних українських комісарів і комендантів. Головне командування потурбується про те, щоб найменші безпорядки було в корені придушено найрішучішим чином. У цих випадках буде користуватися підтримкою нового уряду»²⁷.

Німецьке міністерство закордонних справ цілком слушно вичитало в наведених словах буквально наступне: «Передусім необхідно відмовитися від політики, яка зводиться лише до фікції дружньої країни. *Новий уряд робитиме те, що ми вважаємо за необхідне*» й, бажаючи в найменших деталях погодити дипломатичні дії з військовими, просило уточнити: «Чи означає це, що ми повинні поводитися з Україною не як із державою, що перебуває з нами в мирних відносинах, а *лише як з окупованою областю*»²⁸.

Німецький посол принципово погоджувався з прямолінійністю військових, у чому він неодноразово запевняв берлінське начальство. Однак, відповідно до свого дипломатичного фаху, несміливо висловлював думку про те, що бажано «*підтримувати в Україні фікцію самостійної дружньої держави настільки, наскільки це збігається з нашими інтересами*». Щодо причин подібної тактики фон Мумм зазначав:

«Необхідно рахуватися зі суспільною думкою в нас, а також у нейтральних і ворожих нам країнах; слід рахуватися з авторитетом українського уряду серед населення, який ми підірвемо, якщо надто різко покажемо, що він (уряд – В.С.) є лише лялькою (*nur Puppe*) в наших руках, а урядові установи обслуговують *ви-няткові наші інтереси*»²⁹.

Що ж до особи П.Скоропадського, в офіційних документах її шанували, однак перебування при владі ставили у пряму, першочергову залежність «від того, чи залишиться він під німецьким впливом»³⁰. Принагідно можна зазначити, що брутальні образи на адресу українських діячів німці вважали цілком виправданими³¹.

²⁶ Там же. – С.61.

²⁷ Там же. – С.62.

²⁸ Там же. – С.64.

²⁹ Там же. – С.65.

³⁰ Там же. – С.63.

³¹ Там же. – С.57.

Натомість новопостала влада мовчки все зносила, адже у зверненнях до власного народу єдиним аргументом мала все ту ж військову силу, від якої й сама потерпала. Дуже промовисто про це свідчить, зокрема, телеграма товариша (заступника) міністра внутрішніх справ М.Вороновича губернським старостам від 13 травня 1918 р. Урядовець наказував:

«Повідомити населення всіма заходами, а саме: шляхом оголошення на повітових зборах, повідомлення в місцевих офіційних і неофіційних газетах від вашого імені, шляхом розклеювання на помітних місцях відповідних оголошень про те, що вся влада в Україні належить гетьману всієї України Павлу Скоропадському, який визнаний військовим командуванням – німецьким і австро-угорським, яке виявило готовність у разі необхідності підтримувати цю владу збройною силою і суворо карати за непослух цій владі у повній єдності з українською адміністрацією»³².

Отже всі політичні гравці дуже добре знали свою справжню роль у тогочасному суспільному процесі та ще не навчилися маскувати її. Тож перша характеристика, яка сама собою напрашується при аналізі подібних документів (а вони побудовані здебільшого на реалістичній, часом надзвичайно точній оцінці ситуації), зумовлює нагальну, невідворотну потребу звернення до такого терміна, як «маріонетковість». І перевершити, «перекрити» його будь-якими абстрактно-логічними маніпулюваннями, штучною словесною еквілібристикою не можна.

Що з цього приводу бачимо в найновітніших дослідженнях? Р.Пиріг максимально скористався зі згаданих двох документальних видань і спогадів П.Скоропадського, щоб якнайповніше відтворити процес формування першого гетьманського уряду. Картина набула такого непростого й неоднозначного вигляду:

«Природно, що інспірувавши зміну державного правління в Україні, яка мала усунути від влади недієздатний уряд українських есерів, німецькі та австрійські військові і дипломати були зацікавлені у створенні ділового професійного кабінету міністрів, який би дотримувався умов Брестської угоди і взятих П.Скоропадським перед союзниками зобов'язань. Вони були повністю в курсі перших спроб формування нового уряду і намагалися тримати цей процес під своїм контролем»³³.

Уже на другий день після перевороту, о 9:30 30 квітня 1918 р. М.Сахна-Устимовича й довірену особу гетьмана О.Палтова викликали на нараду до начальника штабу оберкомандо генерала В.Гренера. У ній узяли участь посол Німеччини А. фон Мумм і військовий аташе полковник Ф.Штольценберг. Австро-Угорщину представляли радник посольства В.Принцип та військовий аташе М.Фляйшман. Офіційні особи Центральних держав виступали з попередньо узгоджених позицій:

³² Гражданская война на Украине: 1918–1920 гг.: Сб. док. и мат. в 3 т., 4 кн. – Т.1. – Кн.1. – К., 1967. – С.145.

³³ Пиріг Р.Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського... – С.65.

«Докладний звіт В.Принціга до Відня про хід наради засвідчує, що у центрі уваги були два взаємопов'язані питання: формування Ради Міністрів та визнання нею умов надання союзниками військової й економічної допомоги. При відкритті засідання дипломатичні представники наголосили, що зі створюваним кабінетом вони уповноважені підтримувати відносини лише де-факто, до подальших вказівок їхніх урядів. Це означало, що новий уряд вони вважають тимчасовим і не виключають можливих змін у його складі»³⁴.

Далі учасники наради перейшли до розгляду конкретних пропозицій на міністерські посади. Очевидно, кандидатуру М.Сахна-Устимовича як голови уряду за присутності самого претендента з етичних міркувань не обговорювали. На відповідальну посаду очільника фінансового відомства було запропоновано відомого економіста М.Бернацького, останнього міністра фінансів Тимчасового уряду. Надаючи великого значення ролі цієї інституції у справі реалізації брестських домовленостей щодо поставок до Центральних держав зерна та сировини, німці наполягали на створенні для міністерства спеціальної фінансової комісії під керівництвом банкіра А.Доброго, нещодавно звільненого після викрадення, інспірованого окремими урядовцями УНР. До неї мав увійти і член німецької економічної місії в Києві К.Мельхior. В.Принцип зауважив, що за потреби й австрійська сторона направить як консультанта свого представника з аналогічними повноваженнями:

«На посаду військового міністра М.Сахно-Устимович запропонував генерала Володислава Дашкевича-Горбацького, фактичного військового керівника державного перевороту 29 квітня. Ця кандидатура не дістала підтримки В.Гренера «як небажана для військових кіл». Із запереченнями виступив і майор М.Флейшман. Тим більше, що з'ясувалися наміри П.Скоропадського призначити В.Дашкевича-Горбацького начальником гетьманського штабу. Питання про військового міністра залишилося відкритим»³⁵.

Другу частину засідання було присвячено обговоренню зобов'язань, узятих П.Скоропадським на себе 24 квітня під час аудієнції в генерала В.Гренера як умови підтримки Німеччиною й Австро-Угорщиною у здійсненні державного перевороту. Тепер вони були дещо деталізованими та містили 10 пунктів:

1. Визнання умов Брестського мирного договору.
2. Розпуск Центральної Ради й відмова від скликання Установчих зборів. Проведення нових виборів до законодавчого органу після заспокоєння «краю» та за погодженням з оберкомандо.
3. Створення української армії, її чисельність і спосіб використання мають бути встановлені за згодою німецького командування.
4. Усі правопорушення щодо представників німецьких та австро-угорських військ підсудні винятково польовим судам союзних держав.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. – С.66.

5. Видалення з державних установ усіх «неблагонадійних осіб», розпуск земських та інших комітетів і заміна їх надійними державними комунальними органами управління.

6. Допоки в Україні немає законодавства про натуральні повинності у воєнний час, застосовуватимуться відповідні закони, чинні у країнах окупаційних армій.

7. Скасування будь-якого залізничного контролю та всіх розпоряджень, які перешкоджають торгівлі продовольчими товарами, сировиною й вивозу їх до Німеччини та Австро-Угорщини.

8. Розв'язання земельного питання шляхом встановлення права власності й оплати селянами отриманих земельних ділянок. Збереження великих сільськогосподарських помістей і документальне закріплення прав колишніх великих земельних власників.

9. Урегулювання фінансових і валютних відносин у руслі підписаних із колишнім урядом угод.

10. За надання військової допомоги Україні союзники отримають відшкодування, характер і розміри якого мають бути визначені окремими угодами. Крім того, буде укладено господарський договір на декілька років про поставки «надлишків» харчової продукції й кормів. Ці угоди мають передбачати пільгові умови для союзних держав щодо зборів і тарифів³⁶.

М.Сахно-Устимович і О.Палтов прибули на нараду з письмовими зауваженнями П.Скоропадського до згаданого документа. Зокрема він викреслив п.9, в якому йшлося про виконання угоди, нещодавно укладеної німцями з урядом УНР і невідомої гетьманові. А. фон Мумм і В.Принциг рішуче заперечили проти вилучення цього пункту, наголошуючи на його винятковій важливості для забезпечення платіжних операцій при виконанні господарських угод. Урешті сторони дійшли згоди, що це питання буде розв'язане на першому засіданні нового уряду. За такою ж схемою погодили й викреслений гетьманом другий абзац п.10 про довгострокові господарські угоди з Центральними державами. У пунктуально веденому німцями протоколі наради записали, що «це буде одним із перших і найважливіших завдань нового уряду»³⁷.

В.Принциг після наради у штабі оберкомандо доповідав до Відня про суперечливі враження від нового гетьманського прем'єр-міністра. З одного боку: схвальні, розуміє німецьку мову, однак говорить погано. З іншого: «він не особливо презентабельний»³⁸. У розпорядженні дослідників немає даних про реакцію німецької сторони, але оскільки цього ж дня М.Сахно-Устимович був усунутий від формування уряду, то цілком вірогідно, що без їхнього впливу на таке рішення П.Скоропадського не обійшлося. Адже, як підкреслює Р.Піріг, із квітня й до жовтня 1918 р. він був змушений погоджувати призначення міністрів із німцями³⁹.

³⁶ Документи о разгромае германских оккупантов на Украине в 1918 г. – С.75.

³⁷ Там же. – С.79.

³⁸ Там же. – С.77.

³⁹ Піріг Р.Я. Діяльність уряду гетьманату Павла Скоропадського... – С.68–69.

Після такої вельми детальної інформації на основі адекватного акумулювання джерел, здається, зовсім безперспективними мають видаватися спроби бодай в якийсь спосіб пом'якшити враження від визначального факту масштабного обмеження суверенітету України, практично повної залежності керівництва гетьманської держави від окупаційних властей.

У фактологічно насиченій монографії Р.Пирога достатньо підстав для незаперечного висновку, що контроль за можливими змінами в управлінській еліті, її прерогативах із боку австро-німецької адміністрації залишався доволі жорстким і в подальшому (с.89–91, 98–100, 116–117, 123, 163, 240 та ін.). Більше того, вимоги союзників щодо тих чи інших рішень, кроків уряду, заходів міністрів виконувалися практично як накази, що не підлягали обговоренню (с.137–138).

Численні нові документи з німецьких, австрійських, угорських, інших архівів, виявлені та скрупульозно проаналізовані зарубіжними фахівцями, з урахуванням доволі потужного історіографічного пласта, підкреслюють наведені вище матеріали й висновки ще більш категорично та рельєфно. Австрійський історик В.Дорнік у тандемі з німецьким фахівцем П.Лібом виходять із того, що однозначно характеризують похід в Україну австро-угорських військ як інтервенцію⁴⁰, їх присутність на чужих територіях – як окупацію, Німеччину й Австро-Угорщину визначають окупаційними державами, а встановлений режим – окупаційним⁴¹. При цьому основною мотивацією значної частини тодішніх європейських політиків була підтримка української державності як можливої масштабної протизаги Росії. Тобто Україна «утилітарно» розглядалася лише як знаряддя досягнення власних інтересів, а отже – зазнавала зневажливих, принизливих оцінок. Так, В.Гренер був переконаний, що, не маючи вправної армії та налагодженої фінансової системи, українська держава на той момент позбавлена «своїх підвалин». А генерал Е.Людендорф міркував ще категоричніше: «Життєздатної *самостійної української держави ніколи не буде*. Національна ідея України постане й упаде за присутності наших військ»⁴². В.Гренер називав Центральну Раду «табличкою», висловлюючи нерозуміння, чому, мовляв, із нею носяться як «із тухлим яйцем»⁴³. Тож за такою логікою й за неприкритого бажання «витиснути» з ситуації максимальні вигоди випливала потреба створення власних політичних та економічних важелів і, у цьому сенсі, слухняного, повністю керованого національного уряду, тобто у прямому, природному розумінні слова – маріонетки.

На головну роль В.Гренер визначив П.Скоропадського, зв'язавши його твердими обіцянками виконувати всі вимоги окупантів. Зарубіжні історики ставлять під сумнів твердження останнього, ніби він діяв самостійно, вагомо зауважуючи, що «переворот мав успіх *лише завдяки німецькій підтримці*»⁴⁴. Маючи певні незгоди й тертя з німецькою адміністрацією, зокрема щодо

⁴⁰ Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією... – С.114–115 та ін.

⁴¹ Там само. – С.118–119, 122, 124.

⁴² Там само. – С.117.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само. – С.119–120.

дотримання демократичних форм стосунків з українським політикумом, австро-угорське представництво (посольства так і не було відкрито) в особі посла графа фон Форґача також солідаризувалося з німецьким командуванням. Як ідеться в одному з австрійських дипломатичних документів, що його автори запозичили з державного архіву:

«Сучасний стан дає Центральним державам змогу домагатися свого так само, якби країна була окупована (це й була данина формі – В.С.), втім з тією перевагою (а це вже по суті – В.С.), що розпорядження виходять під маркою місцевого уряду (підкреслено у цитованому документі – В.С.), який, однак, у питаннях виконання цих розпоряджень знову ж таки залежний від нашої допомоги й загальному змушений цілком і повністю виконувати нашу волю»⁴⁵.

Тож і австрійські чиновники, згідно з багатьма джерелами, наведеними у книзі, радили своїм урядовим колам продовжувати зберігати «*фіктивність*» української державності, яку Центральні країни у військовому й економічному сенсі «*повністю тримають у своїх руках*»⁴⁶. Наведене – не лише елементи утопічної епістолярної спадщини. Із Берліна й Відня одна за одною надходили офіційні інструкції з вимогами впроваджувати якомога суворіший окупаційний режим⁴⁷.

Численні документи (сторінки монографії буквально рясніють архівними посиланнями – їх десятки й сотні) зовсім не становлять якогось винятку. Навпаки – просто вражає їх, так би мовити, спільна генеральна спрямованість, хоча певні, неістотні відмінності, природно, існували. І В.Дорнік із П.Лібом абсолютно вмотивовано вийшли на узагальнюючі висновки, стрижень яких – відсутність у союзників ясної стратегії, передача східної політики «на відкуп» військовим, щодо інтелектуального рівня й державницьких здібностей котрих виникають серйозні питання. Тож основне завдання окупантів убачалося «у швидкому постачанні (до Центральних держав – В.С.) продовольства у великих кількостях (згідно із зобов'язаннями за Брестським договором – В.С.). Його мали виконувати німецькі й австро-угорські війська, і цьому завданню підпорядковувалися всі інші»⁴⁸.

Означене повністю детермінувало статус окупованої іноземними військами України, прерогативи місцевої влади й навіть форму правління, режим. Власне, у дослідженні вживаються два словосполучення: «окупаційний режим» і «гетьманський режим», які в реальному житті діяли не нарізно і зовсім не були антиподами, а радше взаємодоповнювали один одного. Перший породив другого, а той, своєю чергою, здебільшого підлаштовувався під курс справжніх господарів становища й виявляв постійне піклування про те, щоб

⁴⁵ Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією... – С.121.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. – С.122.

⁴⁸ Там само. – С.124–126.

бодай якоюсь небажаною дією чи необережним кроком не розчарувати або не розгнівати своїх сюзеренів. Тож є підстави та сенс стверджувати, що загалом на сім із половиною місяців 1918 р. в Україні запанував *окупаційно-гетьманський режим*.

Його визначальною характерною рисою був терор. Із самого початку операції німецькі війська «одержували однозначні накази брати в полон більшовиків, незалежно від того, озброєні вони чи ні», і «ставитися до них треба за законами воєнного часу», що на практиці означало страту⁴⁹. *«Покарання смертю» окремих більшовиків чи цілих груп були звичним явищем протягом всього періоду окупації»*⁵⁰. Прикрими проявами терористичної практики стали масові розстріли без суду та слідства запідозрених у нелояльності, тих, хто зберігав, відмовлявся здавати за наказами властей зброю. Особливою брутальністю відзначалися події на півдні України – у Миколаєві, Херсоні, Таганрозі, Криму. Військове начальство, за достовірними документами, розраховувало на те, що публічна жорстокість матиме «ефект відлякування» більшовиків, а солдати у своїх листах до рідних повідомляли про масові вбивства «цивільних, серед них жінок і дітей». Командування частин, злочини яких викликали негативну реакцію навіть у Берліні, на запити з райхстагу відповідало, що йдеться «всього лише про банди цивільних без уніформ та інших розпізнавальних знаків, серед яких були й поодинокі жінки та хлопці підліткового віку»⁵¹. В.Дорнік і П.Ліб вивчили численні письмові накази про розстріли полонених та організацію масових захоронень, утім таких наказів про страти мирних жителів вони не знайшли.

Наведені документальні факти свідчать, що поступово грані між «озброєними бандитами» й цивільними мешканцями стиралися, «більшовиків» у полон уже не брали, а за ними під репресії дедалі частіше підпадав і будь-хто з «ворогів» режиму. А останніми потенційно сприймалися мало не всі селяни. Автори дослідження на значній кількості документів показують, що «систематичне роззброєння сіл було *єдиною передумовою для заспокоєння ситуації в країні*» та «основним завданням військ Центральних держав протягом окупації», а «ефективний результат» досягався лише в разі застосування «щонайжорстокіших заходів», тобто смертної кари⁵². І якщо Центральна Рада намагалася протестувати проти запровадження військово-польових судів за стандартами німецького законодавства, то гетьманський уряд видавав накази разом з окупаційними властями, які виправдовували терор проти непокірного населення, що не бажало терпіти наруги й пограбувань, чинило наростаючий спротив проти масових, у тому числі «показових покарань», які виливалися не лише в розстріли, а й спалення цілих сіл⁵³.

Не маючи на меті наміру виправдовувати серію акцій індивідуального терору, до якого вдалися ліві російські есери, у тому числі й убивство в Києві

⁴⁹ Там само. – С.203–204.

⁵⁰ Там само. – С.205.

⁵¹ Там само. – С.203–211.

⁵² Там само. – С.216–217.

⁵³ Там само. – С.218–221.

генерал-фельдмаршала Г. фон Айхгорна (розрахунок базувався на можливості зриву в такий спосіб Брестського миру між РСФРР і Німеччиною), на висловлену прихильність до такої тактики й організації ПСР(л) в Україні, масштаби застосування жорстокої каральної практики були аж ніяк не сумірними, і про їх взаємозалежність усерйоз ніхто з дослідників не говорить.

Хоча в австро-угорській зоні окупації (південь Волинської, Подільська, Катеринославська, Херсонська губернії, материкова Таврія) ситуація й суспільні процеси дещо відрізнялися від розвитку подій на решті території України включно з Кримським півостровом (німецька зона), визначальні позиції були дуже схожими. Так, на початку окупації, як свідчать наведені зарубіжними дослідниками дані, *«спалення окремих будівель чи цілих населених пунктів з метою видачі харчів чи зброї було звичним явищем»*⁵⁴. Однак на середину літа 1918 р. окупаційна адміністрація почала рекомендувати замінити розстріли грошовими штрафами: за вбитого солдата – 40 тис., за пораненого – 10 тис. руб.⁵⁵ Однак перспектива владнання в такий спосіб суперечностей за антагоністичних обставин і настроїв мала дуже песимістичний, радше примарний вигляд. За словами М.Шаповала:

«Що це за лютий час був на Україні! Гетьманщина лютувала: 8 липня видала “закон” про боротьбу з розрухою в сільському господарстві, на основі якого встановлено було кріпацтво: селян змушували силою обробляти панські землі. В початку вересня Скоропадський поїхав на поклон Вільгельмові II у Берлін (5 вересня), після чого гетьманщина підписала (10 вересня) договір з Німеччиною на передачу німцям 35% врожаю.

Гетьманщина була така страшна, що розпочалася по всій Україні боротьба проти буржуазної диктатури і німців. Боротьба велася партизанським способом селянами під проводом соціалістів-революціонерів і Селянської спілки. Яка це була боротьба, показує звіт німецької оберкоманди, що на Україні за 6 місяців було вбито 19 000 німецьких жовнірів і офіцерів в сутичках з селянами! Розуміється, з боку селянства впало значно більше. Німці почали вивозити в Німеччину, в концераційні табори багато борців, переважно соціалістів-революціонерів і членів Селянської спілки»⁵⁶.

Ці самі факти використовував у своєму дослідженні й П.Христюк, припускаючи, що кількість убитих окупантів було навіть занижено штабними службами⁵⁷.

Політика гетьманського режиму щодо селянства дає всі підстави охарактеризувати її як «війну з селянством», котра, у відповідь, перетворювалася на «війну селянства з гетьманщиною». Це підтверджується не тільки пропозиційськими, антиселянськими законами та розпорядженнями гетьмана,

⁵⁴ Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією... – С.221.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С.112.

⁵⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Прага, 1921. – С.127.

його уряду, а й численними фактами терору, що його чинили карні експедиції (контрибуції, шмагання, страти, «покріпачення»), і такими ж численними фактами різноманітних форм спротиву, аж до збройних повстань, про які, незважаючи на «дику цензуру», громадськості ставало відомо через пресу.

Навіть російський білогвардійський генерал А.Денікін усвідомлював відверто пропоміщицький, антиселянський курс аграрної політики П.Скоропадського та закономірність боротьби селян проти режиму, що той курс здійснював: «Село піднялося за землю проти пана, проти німця як оборонця пана і відбирача хліба»⁵⁸. Підбиваючи підсумки аналізу причин розвитку селянського руху в 1918 р., сучасний дослідник обґрунтовано стверджує: боротьба селян спрямовувалася «насамперед проти встановлення на місцях гетьманської диктатури та насадження грабіжницької продовольчої політики»⁵⁹. І хоча майже ніхто з політичних сил не керував проявами селянської непокори та протесту (особливо навесні – на початку літа 1918 р.), вони поширювалися на цілі регіони, перетворюючись на дедалі змістовніші й радикальніші. Селянство бралася за зброю, створювало партизанські загони, піднімалося на повстання.

Загалом у контекст висновків як перших істориків Української революції (праці 1920-х рр.), так і сучасних зарубіжних колег потрапляють міркування вітчизняного фахівця Г.Касьянова – одного зі співавторів книги «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки». У короткому підрозділі «Українська Держава Скоропадського» автор акумулював відомості українських дослідників про розмах спротиву окупаційно-гетьманському режиму:

«За даними генерал-фельдмаршала Айхгорна в аграрних “безладах” брали участь 10–12% селян, тобто 2,5 млн осіб. За підрахунками сучасного дослідника Віктора Савченка, до осені втрати окупаційних військ в Україні становили 22 тис. солдатів і офіцерів, втрати Державної варті – понад 30 тис. осіб. Кількість учасників повстань у травні – вересні дослідник оцінює у 80 тис. осіб»⁶⁰.

Принагідно слід згадати і слухне зауваження Р.Пирога щодо істотного перебільшення Г. фон Айхгорном, а за ним і деякими сучасними істориками чисельності учасників селянських рухів⁶¹. Наведені комплексні підрахунки, думаємо, також промовляють на користь правомірності визначення «окупаційно-гетьманський режим» і ставлення до нього населення України.

Щоправда, навряд чи можна солідаризуватися з думкою Г.Касьянова про те, що «політичний режим, який встановився 19 (вочевидь, технічна помилка, має бути 29) квітня 1918 р. з погляду легітимності та представництва *мало чим відрізнявся від попередньої системи*: його підтримували великі землевласники та заможні селяни, промисловці й фінансова буржуазія»⁶².

⁵⁸ Деникин А.И. Очерки русской смуты: В 5 т. – Т.5. – Париж, 1926. – С.130.

⁵⁹ Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1996. – С.70.

⁶⁰ Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією... – С.151.

⁶¹ Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси. – К., 2011. – С.249.

⁶² Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією... – С.147–148.

Соціальна база, особливо ж партійне опертя Центральної Ради, були зовсім іншими й, коротко кажучи, ширшими, хоча в міру відходу керівництва Української революції від первісних обіцянок, неухильно звужувалися, зумовивши зрештою політичний крах. Аж занадто вузька суспільна підтримка гетьманату від самого початку робила його практично неієздатним, а долю – проблематичною. І Г.Касьянов дещо суперечить сам собі, чи ж то коригує висловлену сентенцію, відзначаючи, що «в усіх оцінках ніхто не заперечує критичної вузькості соціальної бази цього державного утворення (гетьманської Української Держави – В.С.) та його не менш критичної залежності від зовнішньої сили»⁶³. Доволі точною, вираженою видається авторська кваліфікація потенційних можливостей режиму П.Скоропадського:

«Варто звернути увагу й на те, що, попри зовнішні атрибути диктаторських повноважень (гетьман особисто призначав і звільняв уряд, був головнокомандувачем і виконував функції верховного судді), в політичному сенсі режим був досить слабким. Попри запроваджену вже в перші дні правління Скоропадського цензуру, заборони й обмеження на свободу слова, зборів і мітингів, в Українській Державі легально чи напівлегально діяли політичні сили й діячі, які відкрито виступали проти гетьмана, проводили заборонені владою з'їзди, видавали заборонені газети. Вельми показовим фактом можна вважати те, що в травні 1918 р. всі опозиційні до гетьмана партії й організації провели “підпільні” з'їзди в околицях Києва після того, як ці з'їзди були заборонені чи навіть силоміць розігнані в самому місті. Якоюсь мірою це було символічною демонстрацією меж впливу влади»⁶⁴.

Удаючись до системного аналізу нагромадженого джерельного та історіографічного матеріалу, Г.Касьянов обґрунтовано підкреслює неготовність гетьманського режиму разом з окупантами до «наведення ладу» в Україні, недооцінку здатності населення, передусім селян, до самоорганізації та військових форм відсічі державному й іноземному терору та визиску⁶⁵.

Концептуально важливим видається й те, що український історик у загальний підхід творчого колективу до проблеми, утілений у формулі «Українські “спроби державотворення” між самостійністю та окупацією», вносить принципово важливий елемент – чинник Української революції, надавши навіть назви відповідного структурного підрозділу сутнісно уточнюючу характеристику «Україна між *революцією*, самостійністю та окупацією»⁶⁶, що справді змістовно вирізняє сюжет з інших запропонованих матеріалів.

Значний масив використаних у розглядуваній колективній монографії фактів і документів свідчить, що створювана окупантами військова й цивільна адміністрація мала нагальними завданнями угамування політичних

⁶³ Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією... – С.149.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само. – С.149–150.

⁶⁶ Там само. – С.129.

пристрастей, наведення «ладу» заради досягнення тієї ж таки головної мети – одержання обіцяного у Бресті обсягу продовольства (розділи монографії: «Окупаційна адміністрація», «Економічне використання»⁶⁷). Такий висновок одержує сутнісне документальне підтвердження комплексним аналізом вітчизняних і зарубіжних джерел та історіографічних набутків у спеціальному розділі «Погляд зсередини – життя за окупації», автором якого став В.Расевич⁶⁸.

Не торкаючись значно ширших аспектів, порушених у названих структурних складових книги, яка загалом також має пряме відношення до поставленої проблеми, – з'ясування сутності політичного режиму Української Держави 1918 р., але усе ж заслуговує на окрему спеціальну розмову, свідомо обмежуючись концентрацією уваги на механізмах функціонування, не можна пройти повз спроби виправдання тогочасного режиму, застосовуваних методів управління, що час від часу трапляються в публікаціях. Вельми показовим прикладом тут може бути монографія правознавця О.Тимощука про охоронний апарат Української Держави⁶⁹. Слід зазначити, що в юридичному аспекті (в усякому разі, наскільки про це може судити історик) дослідження виконано на високому рівні. Воно містить цікаві спостереження, на які не звертали увагу інші фахівці, оригінальні тлумачення непростих, суперечливих явищ і процесів, нетрадиційні, специфічні оцінки. Однак, часто погоджуючись в абстрактно-теоретичному контексті з багатьма правничими кваліфікаціями тих чи інших суспільних дій, їх результатів, далеко не в усьому можна пристати на запропоновану автором формально-логічну схему підходу до конкретно-історичного моменту вітчизняного досвіду, найменованого гетьманатом.

Так, однією з передумов приходу до влади П.Скоропадського О.Тимошук вважає «анархо-кримінальну ситуацію в Україні» (подібним чином навіть названо один із параграфів книги)⁷⁰. А ситуацію, на переконання дослідника, створили Лютнева й Жовтнева революції, народжені ними державні інституції з їх земельним законодавством, а також соціалістична законотворчість Центральної Ради. Аналізуючи скасування III Універсалом права власності на поміщицькі й інші землі нетрудових господарів, О.Тимошук пише, що «невизначеність юридичного тлумачення інституту власності відразу ж створила прецедент для замаху на майнові права громадянина, що в умовах загальної російської революції вело до анархії і безладдя в Україні»⁷¹. У результаті цього, а потім і наступного кроку – земельного закону від 18 січня 1918 р. – «звірячі інстинкти натовпу вийшли на поверхню. Поширювалася кількість елементів, для яких не тільки розкрадання майна у садибах поміщиків і на монастирських землях, а й пограбування і вбивства стали вигідним ремеслом»⁷². Припинити хаос, хижацьке нищення багатств, змінити криміногенну ситуацію на лад і

⁶⁷ Там само. – С.235–297.

⁶⁸ Там само. – С.299–313.

⁶⁹ Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918). – Х., 2000. – 462 с.

⁷⁰ Там само. – С.57.

⁷¹ Там само. – С.58.

⁷² Там само. – С.60.

порядок і був покликаний П.Скоропадський. Щоправда, для цього бойовому генералові довелося взяти на себе зобов'язання виконати вже іншим – німецьким генералом В.Гренером – умови: відмовитися від власного війська (мовляв, вистачить і окупаційного; але хто тоді буде справжнім господарем становища?! – *В.С.*); віддавати українських громадян за вчинення злочинів проти союзних військ під юрисдикцію німецько-австрійських польових судів (блискуча ілюстрація «суверенітету» – *В.С.*); дозволити союзникам «огородити українську юстицію від терору всяких політичних організацій» (О.Тимошук «переклав» юридичну формулу на зрозумілу кожному мову, і в нього вийшло: «тобто санкціонувати їхні каральні акції на окупованій території»)⁷³; погодитися зі звільненням із державних установ «соціалістичних елементів» і розпустити земельні комітети; відновити право приватної власності та сплату селянами вартості отриманої землі й ще низка пунктів подібного роду. Дослідник змушений чесно визнати:

«Безперечно, що виконання Україною цих вимог перш за все було вигідно Центральним державам, але ж у своїй більшості це й не ставило значних перешкод для розвитку власного народного господарства і давало реальні владні важелі українському уряду для вгамування анархії і соціального розбрату (читай: насильного припинення демократичних перетворень – *В.С.*), для державного просування шляхом, по якому вже пройшло багато розвинених європейських країн (перспектива в умовах іноземної окупації, як мінімум, проблематична – *В.С.*)»⁷⁴.

Однак іще сумнівніші висновки О.Тимошука, які логічно довершують запропоновану схему:

«Безумовно, – констатує правник, – коментуючи прихід до влади П.Скоропадського формальною юридичною мовою, його важко назвати легітимним. Певна річ, вирішальну роль в одержанні П.Скоропадським влади відіграли німці. Але ж їхня модель реформування України збігалася з поглядами на державне будівництво і самого Скоропадського. Головною причиною усунення з політичної арени Центральної Ради і створення гетьманату П.Скоропадського була відсутність ефективного державного управління, а приводом – анархо-кримінальна ситуація, що склалася навесні 1918 р. як у місті, так і в українському селі (не вже ситуація у країні й потреба її змінити – це лише привід для кардинального зламу державного ладу? – *В.С.*). Тому, на наш погляд, при висвітленні питання про легітимність гетьманської влади в Україні 1918 р. слід застосувати конкретно-історичний підхід, а не абстрактне кліше теорії держави і права, створене із формальних означень»⁷⁵.

Іншими словами, для наведення порядку (зламу анархо-кримінальної ситуації) до влади можна прийти й кримінальним («формально-нелегітимним»)⁷⁶

⁷³ Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918). – С.72.

⁷⁴ Там само. – С.72–73.

⁷⁵ Там само. – С.74–75.

⁷⁶ Там само. – С.76.

шляхом, а потім у такий самий спосіб зміцнювати й утримувати її. А якщо в науці для цього «вигадали» певні терміни – кваліфікації, то для фахівця-правника достатньо зверхньо оголосити їх «абстрактними кліше теорії держави і права, створеними із формальних означень» і, багатозначно натякаючи на переваги конкретно-історичного підходу, «зняти проблему» щодо П.Скоропадського. Щоправда, відносно «анархо-кримінального» народу (майже всієї нації), яка боронилася від нової влади, то тут будь-які спроби зрозуміти суспільні процеси крізь призму «конкретно-історичного підходу» забуваються (чи відкидаються), і у пригоді стають «абстрактні кліше теорії держави і права». Збройні виступи проти гетьманату це апріорі «різновид політичного і кримінального бандитизму»⁷⁷.

Подібна «асиметрія» практикується, як вважається, не через нехтування елементарною науковою логікою, дослідницькою коректністю, а зі свідомого розрахунку – будь-що виправдати певні політичні погляди. Тому О.Тимошук понад усе прагне «зрозуміти позиції захисників закону (тобто гетьманців – В.С.), який, незважаючи на дискусійність про легітимність законодавця, відновив знехтувані права приватного власника»⁷⁸.

Так ось, урешті, для чого слід було здійснювати державний переворот, ліквідовувати республікансько-демократичний лад, скасовувати конституцію, забороняти скликання Українських установчих зборів, селянського й робітничого з'їздів, форумів провідних національних партій (УПСР, УСДРП), здійснювати ще безліч антидемократичних кроків – щоб захистити права приватного власника!.. Природно, під останнім розуміються лише поміщицько-капіталістичні елементи (як відомо, у більшості в Україні – неукраїнські). Що ж до власності, скажімо, селян, то тут знову інша мірка – нею можна розпорядитися за правом сили («карний тиск на селянство») на користь німецьких та австрійських зайд – і це не буде порушенням нічиїх прав, буде торжеством того ж закону – звісно, закону гетьманського – за природною логікою, антинародного й антинаціонального. Однак, навіть визначаючи дискусійною кваліфікацію «бандитських» повстанських загонів, які вкрили практично всю Україну, автор намагається видати правомірною терористичну за своєю суттю діяльність охоронних структур гетьманату. Адже вони захищали «законослухняних громадян» (цензову абсолютну меншість населення України – В.С.).

Черговим виявом асиметрії – уже з певним національним наголосом – є спроба О.Тимошука видати масову стихійну боротьбу українського селянства проти гетьманату й окупантів результатом передусім злочинних дій радянської Росії, РКП(б)⁷⁹. Навіть «анархо-комуніст» Н.Махно був «засланий» в Україну В.Леніним і Я.Свердловим із завданням здійснення терористичної діяльності, розгортання антигетьманського повстання⁸⁰. А тому режим мав «досить підстав для застосування примусових заходів до комуністичних підпільників (до їх числа слідом за гетьманською адміністрацією О.Тимошук відносить усі ліві

⁷⁷ Там само. – С.142.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само. – С.148–150, 156–161.

⁸⁰ Там само. – С.148, 414.

політичні сили, у тому числі й українські – *В.С.*). Їх діяльність становила реальну загрозу для життя не лише гетьманським урядовцям, а й значній (передбачливо не уточнюється, якій, насправді абсолютно меншій – *В.С.*) частині населення України»⁸¹. Зовсім не дивно, що

«головний сенс гетьманських реформ у галузі юстиції полягав у налагодженні традиційної російської моделі судоустрою (мова про царське судочинство – *В.С.*), дійова субординаційна вертикаль якої з державним самовизначенням України була порушена. Для цього, на думку П.Скоропадського та його найближчих юридичних радників (а такими, як відомо, були здебільшого старі імперські чиновники – *В.С.*), десятиріччями апробовану російську схему влаштування центрального апарату юстиції необхідно було перенести із Петербурга до Києва і поширити його керівні повноваження на ті територіальні судові осередки, що залишилися в Україні»⁸².

Що ж, із погляду загальних переконань та орієнтацій П.Скоропадського все логічно, навіть закономірно. І якщо виявити елементарну послідовність, то доведеться визнати, що весь режим гетьманату (це, принаймні, переконливо засвідчує досліджуваний О.Тимощуком сегмент життєдіяльності системи) був за глибиною суттю антиреволюційним, антидемократичним, абсолютистським. І ніякими шатами не прикрити його непривабливу сутність (до речі, автор не може приховати, що й «німецькі військові суди були далекими від демократичних здобутків європейського та північноамериканського судочинства того часу»⁸³). Уже не йдеться про каральні військові заходи, військово-польові суди, страти без слідства й суду, розстріли в десятикратному масштабі за вбивство одного окупанта тощо. Природно, що політико-правова модель гетьманату, як історичний анахронізм та антипод справжнього національного інтересу не мала скільки-небудь обнадійливих перспектив, була приречена на неминучу поразку.

Зовсім з іншого боку бачиться функціонування окупаційно-гетьманського режиму міжнародному колективу істориків. Характеризуючи процес здійснення інтервенції, спільні каральні акції влади, дослідники, спираючись на доволі репрезентативну джерельну базу, відзначають:

«В ході просування територією України та під час повстань на початку літа окупаційні війська досить рішуче взялися насамперед за боротьбу з більшовицькими повстанцями, до того ж їм не завжди вдавалося відрізнити повстанців від цивільного населення. Заготівля продовольства, здійснювана на початках військовими засобами, теж не сприяла зростанню симпатії до окупаційних військ. Навіть коли окупаційна влада спробувала знову завоювати серце й уми українців і в травні й червні змінила стратегію, тобто запровадила військово-польове судочинство, більшою мірою почала залучати українські власті до придушення

⁸¹ Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918). – С.150.

⁸² Там само. – С.341.

⁸³ Там само.

повстань і заготівлі продовольства та не так жорстко ставитися до цивільного населення, було вже дещо пізно, бо надто багато залишила вона по собі випаленої землі»⁸⁴.

На цьому тлі зовсім інакше виглядають характеристики суті окупаційного режиму, що пропонуються в деяких вітчизняних, і при тому достатньо авторитетних, виданнях. Так, в «Енциклопедії історії України» з явним розрахунком уникнути чіткої визначеності, старанно обходячи такі терміни, як «інтервенція», «воєнно-авторитарний режим», з очевидним бажанням бодай у чомусь пом'якшити враження від політики, яка навряд чи в будь-якій системі координат може претендувати на позитивні оцінки, відповідну статтю названо «Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918»⁸⁵. Необґрунтовано звужуючи причини й сутність окупації України до функції «контролю над територією», автори тут же суперечать самі собі, зазначаючи, що саме це (термін «окупація», природно, відсутній) стало «вирішальним чинником внутрішнього та зовнішнього життя України». Не можуть вони не визнати й того, що німецькі та австро-угорські війська були «вирішальним чинником і опорою існування режиму П.Скоропадського». Обходячи негативні наслідки чужоземної зверхності, в енциклопедичній довідці відчувається прагнення переконати читачів у тому, що «контроль над територією України» слід оцінити позитивно, оскільки він був «підпорою встановленого в Україні державного ладу», окупаційні війська «перешкоджали здійсненню великодержавницьких планів і соціально-економічних експериментів більшовиків в Україні і в цьому сенсі виконували роль стабілізуючого фактора»⁸⁶. Не можна сказати, щоб у зіставленні з іншими поглядами висловлена енциклопедична позиція могла претендувати на ту, якій беззастережно можна віддати перевагу.

Ідучи від фактів і документів до узагальнень, з'ясування глибинних причин краху окупаційного й гетьманського режимів, міжнародний колектив істориків погоджується на тезі, що

«довіру українців до “іноземної допомоги” зруйнувала насамперед підтримка поміщиків, яку широкі маси населення трактували як антиреволюційну діяльність, а також встановлення влади гетьманату, який правив, не маючи широкої підтримки серед народу. А остаточний смертельний удар по українській кампанії Центральних держав нанесло, безсумнівно, те, що вони не наполягли на швидкій побудові стабільної держави»⁸⁷.

«Розшифровка» цієї фабули дуже проста. Реальні господарі становища в тогочасній Україні – окупаційні власті – не лише не були зацікавленими у становленні більш-менш самостійної національної державності, а й усіяло гальмували цей процес. Так, П.Скоропадський «хоч і намагався щосили

⁸⁴ Там само. – С.453.

⁸⁵ Енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 2003. – С.19–20.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією... – С.454.

утверджувати свою самостійність, однак йому ніяк не вдавалося емансипувати свою владу. Вона надто залежала від Німеччини, що ще більше посилив його візит до Берліна у вересні 1918 р.»⁸⁸. Уважаємо, такий об'єктивний погляд на стан справ в Україні доволі переконливо показує, якими насправді могли бути можливості української влади, проблеми вибору власного курсу та його реалізації.

Примітною рисою книги «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки» стало прагнення авторів на основі предметного порівняльного аналізу принципово оцінити ту стадію історичного поступу нашого суспільства, яку воно переживало в часи гетьманського режиму. Одержаний результат має істотні розбіжності з позиціями вітчизняних adeptів авторитарно-монархічної влади.

«Загалом постає питання, – пише В.Дорнік, – чи Центральні держави хтось добре проконсультували перед усуненням від влади Центральної Ради. Навіть якщо її провідні політики були безпомічні в питаннях державотворення й не були в змозі подолати хаос у країні, однак Рада все ж таки репрезентувала набагато ширші верстви населення. Натомість приведення до влади Скоропадського було однозначним кроком назад і зосередженням на вузькому політичному напрямі. Навіть якщо новий гетьман, а також німецька окупаційна влада намагалися проводити виважену політику, проте руйнівною була вже сама символічність великого землевласника, який прийшов до влади на німецьких багнетах»⁸⁹.

Не полишаючи в аналізі чинника взаємопов'язаності окупаційного й гетьманського режимів, достатньо логічним видається подивитися на їх долю крізь призму останнього ґрунтовного дослідження, через висновки, яких дійшли автори на основі численних підрахунків (звісно, мова у цьому разі більше про економічні складові). «Загалом окупація України Центральними державами, – говориться у прикінцевих заувагах, – стала для залучених до цих подій держав цілковитим провалом»⁹⁰. Постає закономірне питання, а чи міг за таких обставин режим П.Скоропадського розраховувати не те що на позитивну перспективу, а навіть на елементарне виживання? І зарубіжні фахівці дають на це питання пряму, принципову відповідь: «Для самої України вступ німецьких і австро-угорських військ хоч і зумовив нетривале відновлення її незалежності, проте їй було важко звільнитися з міцних обіймів нових союзників»⁹¹.

Дві праці (Р.Пирога й міжнародного колективу авторів), покладені в основу аналізу, здійсненого у цій статті, вважаємо, дають достатньо підстав для констатації факту появи якщо і не якісно нової, чи то сутнісно відмінної від відомих та домінуючих останнім часом тенденцій, то, принаймні, переконливо,

⁸⁸ Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією... – С.457.

⁸⁹ Там само. – С.454.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само. – С.453.

рельєфно демонструють ефективні аспекти, шляхи вдосконалення досліджень одного з вельми складних і суперечливих історичних феноменів – новітнього гетьманату. Прогрес тут можливий як у сфері залучення у процес вивчення нових пластів документів, так і принципово критичнішого використання історіографічних набутків.

Звісно, за задумами, хронологією, іншими параметрами обидві публікації значно ширші моментів, розглянутих вище. Та й в обраному ракурсі розмови не з усіма елементами можна абсолютно погодитися. Наприклад, майже не аналізуються серпневі 1918 р. масштабні партизанські дії на Чернігівщині й Полтавщині – за концепцією авторів віденського видання, на цей час повстанську стихію вже вдалося приборкати. Однак саме тоді стихійним виступам спробувала надати організованого характеру щойно створена Комуністична партія (більшовиків) України, і владі (як окупаційній, так і гетьманській) довелося докласти чималих спільних зусиль для придушення масштабного партизансько-селянського виступу.

Загалом партійний аспект досвіду періоду гетьманату, незважаючи на достатньо репрезентативні можливості (документно-архівні, мемуарно-історіографічні), привертає поки що порівняно меншу увагу. Тому й відсутні в багатьох працях ґрунтовні відповіді на питання, як вплинули на партійно-політичні процеси репресивні заходи властей – знизили кипіння суспільних пристрастей, чи ж, навпаки, виявилися додатковим стимулом, своєрідним детонатором для радикалізації дій опонентів режиму, прискоривши, зокрема, кристалізацію позицій, організаційні кроки лівих елементів, стимулювавши появу такого унікального явища, як націонал-комунізм.

Утім у нашому випадку не ставиться завдання дати розлогу рецензію на наявні, у тому числі згадані, видання. Ідеться про те, якою мірою вони додатково допомагають поглибити знання про непросту сторінку історії, сприяють одержанню адекватніших, об'єктивніших висновків та оцінок про епоху, її визначальні вектори. У цьому сенсі, як видається, може йтися про актуалізацію наступних положень.

Обидва режими (як окупаційний, так і гетьманський) були не лише найтіснішим чином взаємопов'язаними, органічно доповнювали один одного. Це були феномени, так би мовити, одного сутнісно-орієнтаційного порядку, що дозволяє вдаватися й до такої синтетичної, системної характеристики, як окупаційно-гетьманський режим.

Із самих початків витворювана система, за великим рахунком, могла бути лише тимчасовою й термін її існування залежав не стільки від ініціаторів та організаторів реалізації політично-правничої моделі, скільки від чинників, які ані контролювати, ані навіть передбачити було просто неможливо.

Від перших днів запровадження (інтервенція, хай якоюсь, можливо й значною, мірою вимушена, повсюдний спротив, усупереч підписаним Центральною Радою угодам, «запрошеним» у свою країну іноземним військам зумовив повноцінні воєнні операції з боями, серйозними фізичними втратами тощо; державний переворот для зміни влади) режим 1918 р. ніяк не міг обійтися без репресивних, терористичних функцій, які майже автоматично

поглинули, підмінили інші методи управління, або відтіснили їх на інший план.

Чужоземна зверхність і занадто вузька соціальна база панівного режиму, відсутність мобілізаційної стратегії, консолідаційної ідеології, подвійна (чи ж то – двоїста) лояльність владної еліти не давали підстав для обнадійливого прогнозу щодо перспектив існування Української Держави, що зрештою й підтвердила історична практика.

Вищезначене, вважаємо, певною мірою наближає до з'ясування об'єктивної природи розвитку суспільних процесів 1918 р., звісно в комплексному поєднанні з урахуванням впливу на перебіг подій суб'єктивних чинників.

Based on the latest professional studies in which widely was used the sources that never involved before in the scientific work, author considered his opinion of deepen representations and clarifying of the evaluation of state-legal model of occupation-hetman regime in Ukraine in 1918. Also, was made the critical-comparative analyses with documentary base and conclusions that ruled in the historiography during previous decades.

Keywords: *Treaty of Brest, occupation, occupation regime, hetman regime, Austro-German troops, coup, Skoropads'kyi, terror, insurgency.*

